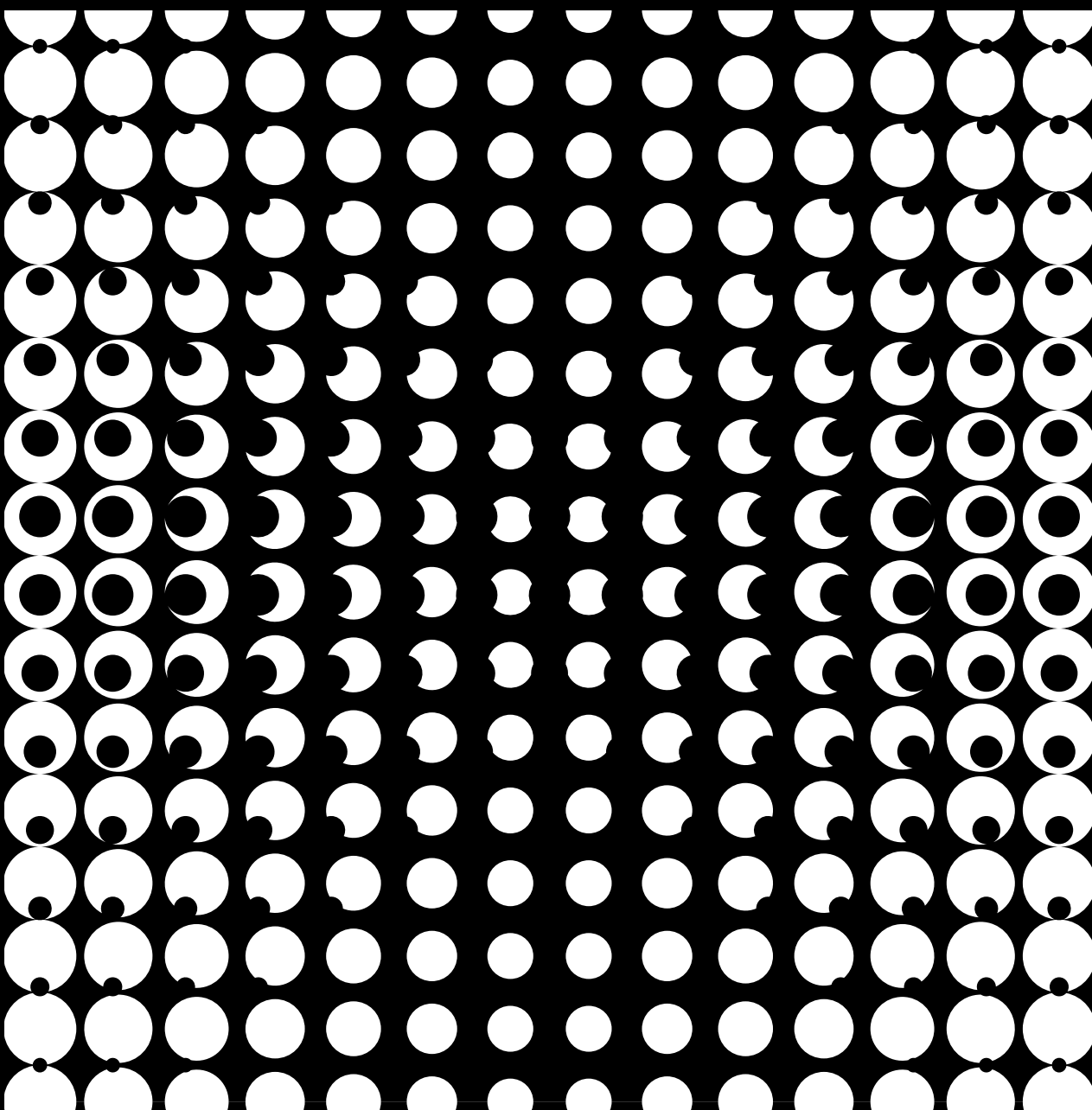

ROBERT OSMAN
LUCIE POSPÍŠILOVÁ (EDITOŘI)

KAROLINUM

GEOGRAFIE „OKRAJEM“
KAŽDODENNÍ
ČASOPROSTOROVÉ ZKUŠENOSTI

Geografie „okrajem“

Každodenní časoprostorové zkušenosti

Robert Osman, Lucie Pospíšilová (editoři)

Recenzovali: prof. RNDr. Vladimír Ira, CSc.

Jednotlivé kapitoly: Dr Matej Blažek

RNDr. Petr Jehlička, Ph.D.

Mgr. Kateřina Kolářová, Ph.D.

doc. Mgr. Lenka Krhutová, Ph.D.

Mgr. Petr Matoušek

Mgr. et Mgr. Marcela Petrová Kafková, Ph.D.

Mgr. Pavel Pospěch, Ph.D.

Mgr. Kateřina Sidoropulu Janků, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Adéla Souralová, Ph.D.

RNDr. Martin Šimon, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Ondřej Špaček, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Františka Jirousová

Obálka Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2019

© Tereza Freidingerová, Lucie Galčanová, Petr Gibas, Jana Jichová, Petra Lupták

Burzová, Barbora Nováková, Robert Osman, Michal Pitoňák, Lucie Pospíšilová,

Ondřej Šerý, Barbora Vacková, Petr Vašát, 2019

ISBN 978-80-246-4255-0

ISBN 978-80-246-4318-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
1 Úvod / Zkraje „okraje“ (<i>Robert Osman, Lucie Pospíšilová</i>)	9
2 Jet pěšky / Geografie „vozičkářů a vozičkářek“ (<i>Robert Osman</i>)	29
3 Na cestě časem / Geografie „solistů a sólistek“ (<i>Barbora Vacková</i>)	69
4 Být naplánován / Geografie „nekvalifikovaných dělníků a dělnic“ (<i>Petra Lupták Burzová</i>)	91
5 Pohyb pod dohledem / Geografie „prvaček“ (<i>Robert Osman, Jana Jíchová</i>)	111
6 V sexuálním closetu / Geografie „ne-heterosexuálních lidí“ (<i>Michal Pitoňák</i>)	147
7 Nečekat na Godota / Geografie „lidí ve třetím věku“ (<i>Lucie Galčanová</i>)	183
8 Po paměti / Geografie „nevidomých“ (<i>Lucie Pospíšilová, Robert Osman</i>)	213
9 Rytmy budování a péče / Geografie „zahrádkářů a zahrádkářek“ (<i>Petr Gibas</i>)	251
10 V rytmu svého okolí / Geografie „lidí po ztrátě zaměstnání“ (<i>Robert Osman, Ondřej Šerý</i>)	275
11 V příhodný čas na příhodném místě / Geografie „Vietnamců a Vietnamek“ (<i>Tereza Freidingerová, Barbora Nováková</i>)	299
12 Žít (mezi) místy / Geografie „lidí bez domova“ (<i>Petr Vašát, Petr Gibas</i>)	331
Summary	363
Seznam použité literatury	373
O autorech a autorkách	411
Jmenný rejstřík	417
Věcný rejstřík	419

Předmluva¹

Editovaná monografie, kterou právě držíte v ruce, je mnohvrstevnatým dílem. O většině vrstev vyprávíme v úvodu a další z nich pak postupně přidávají jednotlivé kapitoly. Na tomto místě bychom se rádi velmi krátce zastavili u vrstvy osobní. První nápad napsat tuto knihu vznikl na jaře roku 2014, těsně po vydání textu *Prostor(y) geografie*. Odkaz na něj není náhodný. *Prostor(y) geografie* svedly dohromady zajímavý autorský kolektiv, který díky své různorodosti vytvořil velice pestrobarevné dílo. Záměr sestavit novou knihu tak lze do značné míry pokládat za snahu opětovně využít tuto osvědčenou pestrost k další stimulaci geografické imaginace. Velký podíl na tomto rozhodnutí hrála i ochota značné části původního autorského kolektivu vstoupit do dalšího kola spolupráce, a to i přes ne příliš dobré postavení monografií v rámci současného hodnocení vědy. Jejich zájmu si velice vážíme a i z důvodu důvěry

1 Na tomto místě bychom rádi uvedli, že jsme se oproti běžným postupům nakladatelství rozhodli nepřechylovat cizí ženská jména, a to především ze dvou důvodů: (1) z důvodu kompatibility všech příjmení se zahraničními citačními a bibliografickými databázemi a (2) z důvodu respektujícího přístupu autorů a autorek k genderové diverzitě a zároveň jisté nechuti přisoudit člověku identitu, v tomto případě identitu ženy nebo muže, bez jeho vědomí.

do nás vložené bychom se na tomto místě rádi vyznali z některých našich „editorských hříchů“.

Je nutné přiznat, že záměr celé knihy nebyl z naší strany od počátku sdělován zcela jednoznačně. Úvodní kapitola vznikala až jako jedna z posledních, autoři jednotlivých kapitol neměli k dispozici jasný rámec, a nebyli tak vedeni zcela přímočaře. Záměr celé knihy se přitom rodil postupně, a to právě ve vzájemné komunikaci s jednotlivými autory a autorkami, ale i mezi editorem a editorkou samotnými. Vzpomínáme si na nekonečné řetězení e-mailových konverzací, několikahodinové telefonáty, opakované pracovní obědy atp., v rámci kterých tato vyjednávání probíhala. V průběhu dlouhých pěti let přípravy této knihy jsme se však díky těmto diskusím a vyjednáváním mnohem naučili, řadu věcí jsme si vzájemně vyjasnili a s jistou mírou nadsázky nám tato kniha sloužila jako platforma pro svobodnou, nicméně zcela korektní konfrontaci.

Ze všech výše zmíněných důvodů je snad zřejmé, že poděkování všem autorům a autorkám není jen prázdnou povinností editorů, ale že nás skutečně těší, že jsme s nimi mohli tuto cestu projít. Když přihlédneme k tomu, že většina autorů a autorek jednotlivých kapitol knihy *Prostor(y) geografie* v průběhu její přípravy obhájila své disertační práce a v průběhu přípravy této knihy se stala rodiči, je to kniha téměř „rodinná“. Nemenší poděkování za to, že nám, i bez jakéhokoliv nároku na honorář, do této téměř „rodinné“ atmosféry vnášeli velice konstruktivní neklid, patří samozřejmě i všem recenzentům a recenzentkám. A v neposlední řadě bychom chtěli poděkovat také Kláře Pospíšilové za to, že nám pomohla knihu formálně sestavit a některé kapitoly jazykově a stylisticky upravit. Děkujeme.

Robert Osman, Lucie Pospíšilová

/1/

Úvod / Zkraje „okraje“¹

ROBERT OSMAN, LUCIE POSPÍŠILOVÁ

Kniha *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti* je o jedenácti různorodých časoprostorových zkušenostech. To samo o sobě není až tak zajímavé, protože časoprostorové zkušenosti jsou popisovány i v mnoha jiných knihách, přihlédneme-li k tomu, že každá zkušenost je vlastně časoprostorová (Ira 2001; Ira 2006). Tato kniha si však vytkla jejich popis za svůj hlavní cíl. Jelikož jde o knihu geografickou, editovanou geografy a cílenou primárně na geografické publikum, jedná se v československém kontextu o záměr poměrně ojedinělý. Zatímco „jádro“ současné československé geografie tvoří především zájem o diferencovaná území či diferencované lokality, a to i z pohledu časoprostorového chování obyvatel (viz například Klapka, Roubalíková 2010; Pospíšilová, Ouředníček 2011; Frantál a kol. 2012a, 2012b; Kunc a kol. 2013), diferencované časoprostorové zkušenosti stojí doposud spíše na jejím „okraji“. A právě na tuto situaci bychom chtěli hned zkraje „okraje“ reagovat.

1 Kapitola vznikla s finanční podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO: 68145535, programu Univerzitní výzkumná centra UK UNCE/HUM/018 a Grantové agentury ČR jako součást projektu č. 16-20991S „Prostorová mobilita, každodenní život a sociální vazby: případová studie žen Pražského metropolitního regionu“.

V této kapitole se proto podrobně zaměříme na zdůvodnění záměru celé knihy a zároveň nabídneme teoretický rámec pro jednotlivé kapitoly. Postupně tak odpovíme na tři základní otázky *Proč zkušenosti?*, *Proč časoprostorové?* a *Proč okraj(em)?*. Doufáme, že se tak stane zřejmé, proč pokládáme diferencované časoprostorové zkušenosti za důležité téma pro podrobnější studium a zároveň proč je v současnou chvíli v československém geografickém kontextu nazýváme „okrajem“.

PROČ ZKUŠENOSTI?

Náš zájem o zkušenosti souvisí především s vymezením určitého specifického pojetí prostoru a času. Neusilujeme o vymezení konkrétního regionu či časového období, jde nám spíše o typy prostoru a času. Hned „zkraje“ bychom chtěli zdůraznit, že se v knize nezajímáme o prostor abstraktní, „univerzální“, který nám umožňuje se přesně lokalizovat, dělit zemi do časových pásem, navigovat dopravní prostředky, kreslit mapy, stavět domy, dělit, prodávat a nakupovat pozemky a mnoho dalších prostorových operací, sloužících především obcím, státu a nejrůznějším institucím ke správě a organizaci prostoru (Lefebvre [1974] 1991; Gregory 1994; Harvey 1989, 2008, [1973] 2009; Simonsen 2004; Osman 2014a).

Jde nám o jiný typ prostoru, který sice nestojí v protikladu k prostoru abstraktnímu, ale nabízí zcela jiné možnosti. Zabýváme se zde prostorem všedním, žitým, každodenně zakoušeným, poznatelným skrze diferencované lidské zkušenosti. Jinými slovy, namísto pouhého prostoru vzdáleností, úhlů, souřadnic a map se zabýváme žitými prostory vstávání, umývání, oblékání, snídání, prostory zastávky, dopravního prostředku, zaměstnání, čekání, zevlování, běhání, vaření, zahradničení, zkrátka prostory každodenních činností, respektive se zabýváme žitými zkušenostmi s těmito prostory. Základním rámcem pro jejich studium nám mohou být práce humanistické geografie, které přímo rozvíjejí koncept žitého místa (Tuan 1979, [1977] 2008; Seamon 1979, 1980, 2013a; Casey [1993] 2009), klasické práce Michela de Certeaua (de Certeau [1984] 1988, [1990] 1996; de Certeau, Giard, Mayol 1998) či Henryho Lefebvra ([1974] 1991, [1968] 2000, [1947] 2008a, [1961] 2008b, [1981] 2008c, [1992] 2004; Simonsen 2004, 2005, 2007) zabývající se každodenností. Tyto tradice samy o sobě nepředstavují rámec knihy, ale hlásíme se k jejich elementárním předpokladům, na nichž tento rámec následně stavíme.

Každá kapitola popisuje jinou prostorovou zkušenost a jiný rozměr žitého prostoru, které se však mezi sebou nikterak nevylučují a které zdůrazňují diferencovanou prostorovou zkušenost a heterogenitu prostoru žitého. Zaujetím této perspektivy reagujeme na domnělou homogenitu *abstraktního prostoru*, která se, ač vzdálena tomu, jak prostor zakoušíme, stala normou potlačující jiná, alternativní pojetí (Osman, Pospíšilová 2016). Rádi bychom

tak upozornili na bagatelizaci žitých, zažívaných, zakoušených prostorů, která nám znesnadňuje pojímat prostor v jeho mnohoznačnosti. Nejde nám však o obecnou, zdánlivě většinovou či jakkoliv stereotypizovanou zkušenost s prostorem, kterou bychom s trochou nadsázky mohli popsat jako zkušenost bílého, zdravého, heterosexuálního, zaměstnaného a ženatého muže středního věku s dětmi, osobním automobilem a hypotékou, a dokonce ani o zkušenost jakkoli definované „většiny“. Naopak, tento homogenizační princip popisující jednu „univerzální“ zkušenost jakési abstraktní většiny chceme nahradit heterogenizačním principem popisujícím její diferencovanou podobu.

Inspirací nám byla zejména feministická geografie (později feministické geografie), která (nikoliv však výlučně) prosazuje diferencovanou zkušenost a ukazuje, že *abstraktní prostor* představuje pouze jednu z možných reprezentací prostoru (Rose 1993, 1999; Kitchin 2009). Otevírá tak možnosti pro etablování jiných pojetí prostoru, mezi nimi i *prostoru žitého*. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století přišla s kritikou mužské dominance ve vědě, resp. v geografii, zájmem o ženy a jejich prostorové zkušenosti a s tím související snahou přivést je do geografie, a to v roli výzkumnic i zkoumaných (Tivers 1978; McDowell 1979; Monk, Hanson 1982 aj.). V mnoha publikacích se o této fázi vývoje feministické geografie hovoří jako o geografii žen (*geography of women*). Jedna zkušenost reprezentující celou populaci tak byla ve feministicky orientovaných diskusích a výzkumech vystřídána rozlišováním zkušenosti mužské a zkušenosti ženské, resp. snahou odlišit zkušenost ženskou od té mužské (Tivers 1978). Později pak především pod vlivem kritiky etnocentričnosti feminismu se vedle genderu jako dimenze sociální diference, a především sociálních nerovností začínaly prosazovat také kategorie rasy a třídy. Tyto snahy se projeví i v promýšlení dosavadního chápání prostoru, rovněž vycházejícího z vědění produkovaného převážně muži, považovaného za „objektivní“, „univerzální“ a jediné možné (Smith, Katz 1993; Bondi 2005).

Skutečné uznání diferencí však přišlo až s pronikáním postmoderního myšlení do feministické geografie (Daněk 2013; Pospíšilová, Pospíšilová 2014; Matlovič, Matlovičová 2015), vlivem kterého se na subjekt začalo nahlížet jako na nestabilní, proměnlivý, necelistvý (Zábrodská 2009) a sociálně konstruovaný v různých historických a geografických kontextech (McDowell 1992). Tento posun je spojen s kritikou kategorie ženy jako jednotné genderové identity a ignorováním heterogenity uvnitř samotné skupiny žen (Veselá 2006). Genderová identita tak postupně přestala být chápána jako fixní a začala být vnímána jako proměnlivá a prolínající se s dalšími identitami – rasovými, třídními, náboženskými, sexuálními aj., a to v závislosti na kontextu (McDowell 1992).

Tento obrat v nahlížení na lidské identity ukázal nejen, že nějaká obecná, nespecifikovaná (prostorová) zkušenost je vlastně mýtem, ale že stejným mýtem je i (prostorová) zkušenost mužská a (prostorová) zkušenost ženská, a naopak že prostorová zkušenost je diferencovaná, a to do té míry, že je pro každého jedinečná. A právě tato premisa nás inspirovala při sestavování této

knihy. Naším cílem je v první řadě postavit větší množství zkušeností vedle sebe. Bez ohledu na to, zda jsou považovány za majoritní, minoritní či stigmatizované. Je třeba zdůraznit, že usilujeme primárně o představení samotné zkušenosti, nikoliv o popis určité „skupiny“ lidí a že představované zkušenosti organizujeme do jakýchsi „skupin“ pouze na základě podobnosti jejich časoprostorových zkušeností. Z toho důvodu jsou označení jednotlivých skupin v názvech kapitol vždy v uvozovkách.

Obdobně jako jsme výše popsali posun od *abstraktního* prostoru k *prostoru žitému*, můžeme jej popsat i ve vztahu k času. I ten lze chápat jako abstraktní. Nejčastěji je v tomto pojetí spojován s termíny jako lineární, mechanický, strojový, čímž je myšleno, že ubíhá stejnou rychlostí, jedním směrem stále vpřed (Kellerman 1989; Rämö 1999; Lefebvre 1996, [1992] 2004; Crang 2005). S touto definicí *abstraktního času* dosáhla největšího věhlasu Lundská škola geografie času (*Time geography*), která ji však přijímala poměrně nekriticky jako jediné možné, a tedy univerzální pojetí. Díky jednoduché operacionalizaci *abstraktního času* mohla geografie času propojit koncept *abstraktního prostoru* s *abstraktním časem* a vytvořit jakési prázdné akvárium *abstraktního časoprostoru*, které umožnilo jeho velmi snadnou aplikaci² (Hägerstrand 1963, 1970, 1982; Ellegård, Hägerstrand, Lenntorp 1977; Ellegård, de Pater 1999; Ellegård, Vilhelmson 2004; Ellegård, Svedin 2012; Thrift 1977; Rose 1977; Carlstein, Parkes, Thrift 1978a, 1978b, 1978c).

Kritika tohoto univerzálního pojetí *abstraktního času* a *prostoru*, respektive časoprostoru se na Lundskou školu snesla velmi záhy (Frantál, Klapka, Siwek 2012). Nigel Thrift s Donaldem Parkesem si všimají, že časoprostor není všude stejný, ale že se mění podle místa i podle času. Proti *abstraktnímu časoprostoru* staví tzv. časovaný prostor (*timed space*), vytvářený dle způsobu, jakým se v něm zachází s časem (Parkes, Thrift 1978: 119). Časované prostory jsou pak pomocí času strukturovány na jednotlivá místa (Parkes, Thrift 1978: 121–129). Následně tito autoři slučují dosavadní přístupy ke geografickému výzkumu času v rozsáhlé publikaci *Times, spaces, and places – a chronogeographic perspective*, v níž zavádějí termín *chronogeografie* (*chronogeography*).

2 Toto tvrzení je do určité míry zjednodušující. Všichni členové Lundské školy nepracovali s časem úplně jednotně, a dokonce i v případě samotného Hägerstranda lze v průběhu jeho života identifikovat změny v pojetí času (Hägerstrand 2004; Thrift 2005). V tomto kontextu stojí za zmínku, že za základ jednoho ze svých stěžejních konceptů cesty Hägerstrand považuje cestu životní (*life path*), kdežto jakékoliv jiné cesty popisující kratší časové úseky, například týden (*weekly path*) nebo den (*daily path*) odvozuje jako pouhé dílčí části cesty celoživotní. Do jisté míry lze v této posloupnosti hledat argumenty proti kritice konceptu cesty jako nástroje využívajícího pouze abstraktní čas (Hallin 1991: 199). Hägerstrand vnímal odlišné pojmání času alespoň v různých fázích životního cyklu jedince (Hägerstrand 1982: 329–332) a velmi často akcentoval kvalitativnější povahu času například oproti penězům, kdy čas nemůže být na rozdíl od peněz skladován, směňován, dělen, jeho množství pro individuum je limitní a distribuce mezi lidmi relativně rovnoměrná (Thrift 1977: 17–21). Nicméně skutečností zůstává, že většina studií Lundské školy pracuje s časem v jeho abstraktním pojetí pouze jako s lineární měrnou jednotkou.

Chronogeografie pak představuje obecnější pojem než již zmíněná geografie času. V jejím rámci je geografie času chápána jako jeden dílčí přístup pracující výhradně s *abstraktním časem* a *abstraktním prostorem* (Rämö 1999). Oproti Geografii času má být *chronogeografie* širším polem a zahrnovat všechny možné druhy a formy pojmání času a prostoru (Parkes, Thrift 1980: 9; Harmoinen 2003: 10). Zavádějí tak termín *paratime*, jež chápou ve významu jakéhosi metačasu či nadčasu, který akcentuje to, co mají všechna pojetí času společné. Z něj se následně odvozují rozličné druhy časovosti, jako je *fyzikální čas* (*universe time*), *životní čas* (*life time*), *sociální čas* (*social time*), *biologický čas* (*biological time*), *psychologický čas* (*psychological time*) atd. (Parkes, Thrift 1980: 36–105). Dochází tak k destabilizaci univerzálního postavení *abstraktního času* a i čas (stejně jako prostor) začíná být v geografickém výzkumu nazírán kriticky jako koncept, který může nabývat velmi rozličných podob (heterotemporalita, multitemporalita, polyrytmicita) (Hutchings 2008; Klinke 2013).

Tato konceptuální heterotemporalita (koexistence různých koncepcí času) byla dále diferencována i na úrovni jednotlivých konceptů. Ačkoliv v případě konceptu *sociálního času* je v něm pluralita již implicitně zakotvena a *sociální čas* je ze své podstaty diferencovaný (Sorokin, Merton 1937), zdaleka ne vždy je s ním tak pracováno. V některých oblastech si tento přístup vyžádal delší období, a právě proto, že jeho přijetí nebylo tak samozřejmé, může být právě koncept *sociálního času* vhodným příkladem toho, co myslíme „pluralitou různých časů na úrovni jednoho konceptu“. Posun od jednoho *sociálního času* k pluralitě většího počtu různých *sociálních časů* můžeme sledovat například v kontextu časových politik, blízkých geografickému diskurzu, které jsou úzce svázány s územním a strategickým plánováním. Časové politiky či politiky času se postupně etablojí především ve státech Evropy. Nicméně mezi jednotlivými státy se jejich pojetí velmi liší, a to jak na základě toho, která disciplína se těchto politik ujme (nejčastěji se jedná o plánování, architekturu, sociologii, geografii, ekonomii), tak dle specifické časové kultury každého státu.

Zatímco ve Velké Británii je časová politika chápána jako součást širšího konceptu geopolitiky (Klinke 2013), v Itálii jako nástroj pro vytváření rovných podmínek pro různé skupiny obyvatel (Bonfiglioli 1997; Mareggi 2002; Pasqui 2016), v Německu se jedná o nástroj pro koordinaci a synchronizaci různých služeb a složek státu (Boulin, Mückenberger 2005; Mückenberger 2011), v Portugalsku se jedná především o nástroje plánování a regulace mobility a dostupnosti (Fernandes 2011; Fernandes, Chamusca 2014; Fernandes a kol. 2015), ve Francii se pak jedná o celý přístup k časoprostorovému plánování (*chronourbanismus*), který se snaží reagovat na nové sociální nerovnosti spojené s celkovým zrychlováním společnosti, nepravidelností každodenních aktivit, nejistotou, nepředvídatelnou budoucností, časovým stresem atp. (Ascher 1997, 2001, 2008; Gwiazdzinski 2014, 2015; Straw 2015).

Všechna tato různá pojetí časových politik však spojuje participativní *bottom-up* princip, kdy se náplně jednotlivých časových politik odvozují

z konkrétních potřeb dané komunity (Bonfiglioli 1997; Goodin 2010; Mückenberger 2011). Dosavadní praxe evropských politik času staví heterogenní *sociální čas* do protikladu k tzv. *času urbánnímu* (který je možné chápat jako celoměstský, a tedy univerzální), vůči kterému se jej snaží emancipovat (Melucci 1996; Hoffmann, Lapeyre 1995; Hoffmann 1997; Bonfiglioli 1997; Mareggi 2002; Stavrides 2012, 2013; Pasqui 2016). Za čas sociální se považuje primárně chování městské společnosti, jakési časování (*timing*) rutinně opakovaných společenských aktivit jako je každodenní vstávání, stravování, práce, vzdělávání, sportování, relaxování atp. (Adam 1994, 1995, 2004). Vedle toho je za čas urbánní pokládáno časování (*timing*) městských služeb a institucí, například úřadů, škol, nemocnic či obchodů s jejich otevíracími a zavíracími časy (Kärrholm 2009, 2012; Fernandes, Chamusca 2014; Mulíček, Osman 2018). Zatímco *urbánní čas* tak zůstává spojen s konkrétními místy, městy a krajinami, *sociální čas* se pojí se zkušenostmi a časoprostorovými praktikami určitých lidí.

A zde se opět vracíme k již zmíněné feministické perspektivě, neboť celé etablování (diferencovaného) *sociálního času* uvnitř časových politik je spojeno právě s feministickým hnutím v severní Itálii. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v souvislosti s tzv. druhou vlnou feminismu byl formulován koncept *dvojí presence* (*double presence*) žen, které žijí vlastně dva životy. Život mateřské péče o dítě a život zaměstnání, profesní realizace a kariéry (Balbo 1978), jež jsou spolu různě (ne)propojeny, (ne)organizovány, (ne)koordinovány. Na styku těchto dvou prezencí pracovního a rodinného života vzniká řada diskontinuit, projevujících se nejrůznějšími problémy a bariérami v každodenním životě.

Právě tento konflikt vedl v polovině osmdesátých let 20. století ke zrodu ženského hnutí s názvem „Ženy mění svůj čas“ (*Le donne cambiano il tempi / Women Change Times*). Vedle samotného upozorňování na důležitost tématu času ve veřejném prostoru mělo hnutí od samého počátku legislativní iniciativu a požadovalo zavedení účinných nástrojů pro řešení časové nekompatibility těchto „zmnožených“ životů. Díky jeho úsilí získala italská města v roce 1990 práva koordinovat otevírací a zavírací časy obchodů a služeb (urbánní čas) na svých územích (Mareggi 2002) a téhož roku poradkyně pro organizaci města Milána Paola Manacorda založila pracovní skupinu, jejímž úkolem bylo navrhnout první časový plán města (*plan of schedules*) (Bonfiglioli 1997). V roce 2000 pak byl schválen nový zákon (Act 53/2000) přezdívaný jako „Turco Act“ podle tehdejší ministryně sociálních věcí Livie Turco, která se o jeho prosazení zasloužila. Zákon byl přelomový v zavedení povinného vypracování tzv. územního plánu časových rozvrhů (*Piano Territoriale degli orari / Territorial Timetable Plan / TTP*) pro všechna italská města o velikosti větší než 30 000 obyvatel. Zabýval se též časovou organizací, koordinací a harmonizací všech systémů veřejných služeb v každém městě (Fernandes a kol. 2015).

Vedle ustavení jakéhosi nového oboru „časových politik“ a „časového plánování“ měst se toto hnutí zasloužilo o diferenciaci časovostí různých členů

i skupin ve společnosti. Oproti jednotnému času či synchronizované choreografii mas, která vycházela z autoritativních (jak nacistických, tak i socialistických) představ o moderní společnosti (Stavrides 2013: 36), se v Itálii při tvorbě „časových plánů“ a „časových politik“ začalo naopak pracovat s pojetími času, jejichž cílem bylo popsat časovou heterogenitu společnosti. Nově se tak rozvíjely koncepty jako „způsoby obývání času“ (*inhabit time*) (Boulin, Mückenberger 1999), „dočasné obyvatelstvo“ (*temporary population, temporary people*) (Mareggi 2002), „rytmizované obyvatelstvo“ (*rhythmized population*) (Pasqui 2016), „časové komunity“ (*temporal communities*) (Straw 2015: 54), „časové kultury“ (*temporal cultures*) atp. V postsocialistickém prostoru nicméně stále zůstává hluboce zakořeněna normativní představa jednotně synchronizované společnosti, jednoho abstraktního, prázdného, bezvýznamového, a tedy apolitického společného času pro všechny. Nicméně i v publikacích českých autorů lze v posledních letech nalézt příklady popisů některých časových kultur, zkušeností či souborů specifických praktik. Popsány tak byly například časové zkušenosti „matek prvorodiček“ (Lhotský 2016), „třídy nejchudších“ (Vašát 2014), „uživatelů a uživatelék elektrických vozíků“ (Osman, Frantál 2012). Co však mají tyto příspěvky společné a na co bychom v knize chtěli reagovat, je chybějící ambice ukázat společenský význam studia této diferencované časové zkušenosti.

V tomto kontextu se jedná o knihu s výsostně politickým cílem. Tím politickým je zde myšlena snaha reagovat na aktuální situaci, na přetrvávající představu existence pouze jednoho *abstraktního prostoru* a času, zdánlivě společných pro všechny. Tato snaha je i odpovědí na první otázku z názvu této podkapitoly *Proč zkušenosti?*. Skrze zkušenosti lidí v různých životních fázích, s různou historií a různými pohybovými či mobilitními možnostmi můžeme představit do jisté míry nekonečnou heterogenitu žité časové i žité prostorové zkušenosti. Kniha tak vedle sebe neklade nejružnější časové a prostorové zkušenosti lidí samoúčelně, ale s jednoznačným cílem – empiricky podložit argument o heterogenitě časové a prostorové zkušenosti, tedy argument o pluralitě a diferencii této zkušenosti ve společnosti. Jako první osu této knihy, podle které je možné ji číst, lze chápat jako osu diferenciací zkušenosti, která klade důraz na pluralitu časových a prostorových zkušeností v naší společnosti.

PROČ ČASOPROSTOROVÉ?

V předcházející části jsme se snažili heterogenizovat či pluralizovat prostorovou a časovou zkušenost. Ač jsme se vyhranili vůči *abstraktnímu* pojetí času a prostoru a zaměřili jsme se na *žitý čas* a *žitý prostor*, onu abstraktní dimenzi jsme zcela neopustili. Setrvali jsme v pozici, jako bychom tyto zkušenosti mohli postavit vedle sebe, a tak je i hodnotit, jako bychom mohli mít nějakou

ryze časovou a ryze prostorovou zkušenost. V této podkapitole se tak pokusíme posunout k lidské zkušenosti zase o kousek blíže tím, že opustíme umělé dělení času a prostoru a představíme perspektivu propojující časovou a prostorovou zkušenost v jednu. Vycházíme zde z předpokladu, že v žité zkušenosti lze jen těžko oddělovat její časovou a prostorovou složku, neboť je vždy časoprostorová (Frantál, Klapka, Siwek 2012; Ira a kol. 2014). Naším cílem však není potlačit heterogenitu jednotlivých žitých zkušeností, nýbrž naopak, každá kapitola této knihy předkládá jiné spojení časového a prostorového rozměru žité zkušenosti.

Geografie se tímto propojením času a prostoru zabývá poměrně dlouhou dobu, a to v rámci značně odlišných přístupů. Ať už například v případě konceptu „cesty“ (*path*) již zmiňované Lundské školy (Hägerstrand 1970, 1982), „rytmu“ a rytmoanalýzy Henriho Lefebvra (Lefebvre 1996, [1992] 2004), „chronopolis“ Michela Laguierre (Laguierre 2003, 2004a, 2004b, 2007, 2010) či „heterotopie“ Michela Foucaulta (Foucault [1966] 1996; Kuhn 2004; Ssorin-Chaikov 2006; Dehaene, De Cauter 2008; Saldanha 2008; Bal 2008, 2011; Johnson 2013; Sosna 2016). My nicméně k tomuto účelu využijeme jiného konceptu, a to konceptu *chronotopu*.

Koncept *chronotopu* pochází z díla Michaila Michailoviče Bachtina (1895 až 1975), respektive z tzv. Bachtinova filosofického a literárněvědného kroužku. Za základní myšlenkový princip této školy lze považovat dialog, někdy dokonce označovaný jako dialogický přístup (*dialogical approach*). Pro Bachtinův kroužek je dialog určitým způsobem nazírání na realitu, epistemologickým rámcem, který pokládá základní oddělování vnitřku od vnějšku, sebe od ostatních, subjektivity od objektivity, centra od periferie, času od prostoru za uměle konstruované, jinými slovy chápe hranici mezi těmito kategoriemi jako uměle vytvořenou (Folch-Serra 1990: 261). Koncept *chronotopu*, který Bachtinův kroužek využívá k popisu jednoho společného, a tedy vnitřně nerozděleného časoprostoru, má hluboké kořeny až v řecké mytologii.

Ve starověkém Řecku nebyl používán pouze jeden univerzální *abstraktní čas* a jeden univerzální *abstraktní prostor*, ale rozlišovalo se mezi dvěma odlišnými pojetími času – *kairos* a *chronos* a prostoru – *chora* a *topos* (viz tabulka 1). Pojem *kairos* byl v řecké mytologii označován „bůh příhodného času“ a pojem vyjadřoval skutečnost, že některé momenty jsou pro určité aktivity vhodnější než jiné. Kairické pojetí času tak zdůrazňovalo unikátnost každého okamžiku, jeho specifičnost a neopakovatelnost. Při hledání vhodné metafory pro snazší přiblížení významu tohoto pojetí bývá často využíváno přirovnání k „duchu místa“ (*genius loci*) (Norberg-Schulz [1980] 2004). Stejně tak jako každé místo má svůj jedinečný osobitý výraz, *genius loci*, tak i každý okamžik je určitým způsobem jedinečný, neopakovatelný, vhodný pro určitou činnost. V takovém případě pak lze hovořit o „duchu okamžiku“ (*genius temporis*) (Gödel 1999). Pojem *chronos* pak byl v řecké mytologii používán k označení „boha vytvářejícího universální řád“. Na rozdíl od kairického pojetí času tak *chronos*

představuje jednosměrné, chronologické, lineární a homogenní pojetí. Jinými slovy lze říci, že zatímco *chronos* reprezentuje kvantitativní, *kairos* naopak kvalitativní povahu času (Crang 2005: 212–215).

Obdobně pak lze v řecké mytologii rozlišit i dvě pojetí prostoru. *Chora* představovala abstraktní pojetí prostoru, původně chápané jako neurčitý popis částečně obsazené země, zatímco *topos* nesl význam prostoru jako zcela konkrétních dosažitelných významuplných míst. Při hledání metafory k těmto dvěma koncepcím prostoru lze poměrně dobře využít metafory dnešního konceptu prostoru (*space*) jakožto analogie *chory* a konceptu místa (*place*) jakožto analogie *toposu*. Kombinací těchto odlišných pojetí času a prostoru lze získat čtyři odlišné kombinace časoprostorů (Mulíček, Osman, Seidenglanz 2011: 17). Konkrétní příklady využití těchto časoprostorů v dnešní společnosti pak přináší tabulka 1.1.

Tab. 1.1 Rozdílné koncepce časoprostoru.

	chora (abstraktní prostor)	topos (příhodný prostor)
chronos (abstraktní čas)	chronochora <i>matematika, time-geography</i>	chronotop <i>sport, časový management, just-in-time</i>
kairos (příhodný čas)	kairochora <i>virtuální organizace, sociální sítě, videokonference</i>	kairotop <i>moudré a uvážlivé jednání v konkrétních a příhodných situacích (ve „správnou chvíli“)</i>

Zdroj: Rämö (1999: 316)

Michail Bachtin si tak podobně jako třeba Albert Einstein v případě teorie relativity vypůjčuje koncept chronotopu z této starověké řecké „klasifikace“ časoprostorů a znovu ho „objevuje“ pro sociální vědy 20. století. V původním řeckém významu představoval chronotop kombinaci unikátního, jedinečného a příhodného prostoru (*topos*) s abstraktním vždy a všude stejným strojovým časem (*chronos*). Rämö (1999) tento druh časoprostoru ukazuje na příkladech organizace každodenních aktivit. Všichni jsme zvyklí realizovat své povinnosti v konkrétních místech na pozadí hodinového času, například v podobě časoměry ve sportu, diáře, osobního časového managementu či firemního managementu *just-in-time*. Jinými slovy, autobus neodjíždí, když je plný, ale v 6:45, rodinná večeře se neprostrává, až se uvaří, ale přesně v 18:30 a zakázka vám nedodají, až na to bude vhodný čas, ale zítra mezi 13:00 a 13:30.

Chronotop v tomto pojetí je tedy specifickým vyjádřením časoprostoru kombinujícím mechanické pojetí bezudálostního *abstraktního času* s prostorem konkrétních, jedinečných a významuplných míst (Mulíček, Osman, Seidenglanz 2011: 18). Bachtin však význam pojmu chronotop posouvá. Ve svých pracích jej používá ve významu kairotopu, tedy ve významu kombinujícím příhodnost místa s příhodností času. Tento rozpor s původními řeckými

označeními jednotlivých typů času a prostoru nezdůvodňuje a jeho kairotopic-
ké pojetí chronotopu je tak řadou autorů označováno za matoucí (Rämö 1999;
Crang 2001). Přesto se však pro mnoho jiných stalo inspirací, a i my s ním tak
budeme dále pracovat v tomto posunutém kairotopickém významu.

Přestože žil Bachtin část života v exilu a některá jeho díla byla vydávána
pod jmény jiných členů Bachtinova kroužku (Holquist 1981: xxvi), je jedním
z mála nezápádních filozofů, kteří zásadně ovlivnili západní myšlení. Ať už
v otázce času, prostoru či jejich vzájemného vztahu, a to nejen v rámci geogra-
fie. Pro náš účel je nicméně klíčové především jedno jeho dílo, původně sou-
bor čtyř samostatných studií vydaných mezi lety 1935 a 1941, které souborně
vyšly v roce Bachtinova úmrtí v jakési nové vlně jeho ruského znovuobjevení
pod názvem *Voprosy literatury i estetiki: issledovanija raznykh let* (1975), česky
poté pod názvem *Román jako dialog* (1980) a anglicky s názvem *The Dialogic
Imagination: Four Essays* (1981).

Konceptu chronotopu se Bachtin explicitně věnuje pouze v jedné z těch-
to čtyř esejí, a to „Čas a chronotop v románu“ (Formy vremeni i khronotopa
v romane / Forms of Time and of the Chronotope in the Novel 1937–1938).
Chronotop v Bachtinově pojetí představuje základní časoprostorovou konfigu-
raci narativního uměleckého díla (především literárního). Tvrdí, že v literár-
ním uměleckém díle nemůže existovat prostor bez času a čas bez prostoru, ale
že se naopak vzájemně propojují a splývají v časoprostorové jednotě umělec-
kého chronotopu (Bachtin 1980: 222). Jinými slovy, chronotop je jakási nutná
vnitřní propojenost časových a prostorových vztahů umělecky vyjádřených
v literatuře, především pak v románu. Vytváří-li autor románu při svém psaní
nové fiktivní světy, musí k jejich konstruování využívat kategorie skutečného
světa, ve kterém žije. Z toho důvodu je umělecký chronotop odrazem chrono-
topů reálných. Bachtin využívá konceptu chronotopu k analýze románových
děl na základě toho, jak jejich autoři pracují s časem, prostorem, a především
pak do jakých vzájemných vztahů je proplétají. Vytváří tak určitou typologii
románů podle různých typů časoprostorů v nich splétaných.

Pro geografii je obzvláště zajímavý způsob, jakým Bachtin uvažuje o měřít-
kovosti chronotopů. Pokládá je za velké a typologicky stabilní entity, které
mohou zahrnovat neomezené množství menších chronotopů, jako například
cestu, zámek, přijímací salon, provinční maloměsto, práh, schodiště, chodbu,
ulici, náměstí atp. (Bachtin 1980: 364–369), které mohou opět zahrnovat dal-
ší neomezené množství měřítkově menších chronotopů (Bachtin 1980: 372).
Právě tento princip jakési měřítkové skladebnosti různých typů chronotopů
společně se svázaností určitých místností, míst, území a krajín s určitým spe-
cifickým časem se stávají základní inspirací pro konkrétní aplikace dialogic-
kého konceptu chronotopu v geografii.

Za dnes již klasická díla, která postupně integrovala dialogické principy
chronotopu do geografie, jsou pokládány texty Mireya Folch-Serry (1990), Pau-
la Gilroye (1993), Chika Collinse (1999), Juliana Hollowaye a Jamese Knealea

(2000) a Mike Cranga (2001, 2005). Jejich společným jmenovatelem je určitá prostorová, či snad lépe „územně-geografická“ perspektiva, která sleduje provázanost jistých územních entit s určitým časem. Chronotop je chápán jako spojitost místa s určitým časem, přičemž nositelem tohoto specifického času je vždy určité specifické místo. Ačkoliv tedy koncept pracuje s příhodným časem a prostorem, resp. s příhodným časoprostorem, který na rozdíl od *abstraktního* pojetí času a prostoru vychází z konkrétních časoprostorových zkušeností, stále se jedná o jakousi vnější, nikoliv žitou zkušenostní perspektivu (Bachtin 1980: 364). A o tu usilujeme v knize především.

Vraťme se tedy ke dvojici Bachtinových následovníků, kteří rozšířili využití konceptu chronotopu i mimo prostředí umělecké literatury, konkrétně pro analýzu kultur, mezikulturních dialogů a konfliktů. Řeč je o Julii Kristevě ([1969] 1999, [1974, 1985] 2004, 2008) a Tzvetanu Todorovovi ([1982] 1996, [1991] 2000, [2008] 2011), lingvistech a sémiotících s bulharským původem, se znalostí azbuky a francouzským vzděláním, kteří koncept chronotopu využívají nejen k analýze umělecké literatury, ale i nejrůznějších (historických, dějepisných, cestovatelských, odborných) promluv a textů. Todorov na základě kronik, zápisků a deníků misionářů zkoumá převahu španělské kultury nad kulturami indiánů při objevení Ameriky. Využívá přitom konceptu chronotopu podobně jako Bachtin při své analýze románů. Setkání Starého a Nového světa popisuje jako setkání zvláštního druhu (Todorov [1982] 1996: 67), které je dáno především střetem dvou časových kultur. Za největší rozpor přitom pokládá dominanci linearity ve španělském kalendáři a cykličnosti v kalendáři indiánském (Todorov [1982] 1996: 78).

Naše chronologie má dva rozměry, cyklický a lineární. Řeknu-li „ve středu pětadvacátého února“, situuji příslušný den do tří cyklů (týdenního, měsíčního, ročního), ale dodám-li „roku 1981“, podřídím cyklus lineárnímu postupu, protože roky se počítají, jak jdou za sebou, bez opakování, od minus nekonečna do plus nekonečna. U Mayů a Aztéků naproti tomu převládá nad linearitou cykličnost: uvnitř měsíce, roku nebo „svazku“ roků se uplatňuje určité pořadí, ale tyto měsíce, roky a svazky roků nejsou řazeny lineárně, nýbrž jeden po druhém se přesně opakují. Každý úsek se samozřejmě uvnitř něčím liší, ale přitom je jeden stejný jako druhý a žádný není situován v absolutním čase. (Todorov [1982] 1996: 102)

Cyklický čas značí neustálé opakování, cyklus za cyklem, stále znovu. Proto se v této časové kultuře nemůže přihodit nic nového, radikálně jiného, nic, co by předkové už neznali (Todorov [1982] 1996: 104). Budoucí čas a události se tak dají snadno předpovídat, čas je jen naplňováním předchozích prorocství (Todorov [1982] 1996: 81). Todorov tuto kulturu cyklického času spojuje s určitou formou fatality, v níž je budoucnost individua určována kolektivní minulostí (Todorov [1982] 1996: 84), osobní názor nemá žádnou cenu (Todorov

[1982] 1996: 100) a jedinec se nemůže protivit tomu, co je mu vždy již dopředu určeno (Todorov [1982] 1996: 113). Tato zkušenost plně podřizuje přítomnost minulosti, v níž je srozumitelné pouze to, co bylo již někdy v minulosti dopředu ohlášeno (Todorov [1982] 1996: 91). Co nebylo ohlášeno, nemůže se stát, nedává smysl, nelze to interpretovat. Opakování tak vítězí nad jinakostí, odlišností, nepředvídatelností (Todorov [1982] 1996: 105). A do prostředí této časové kultury připlouvají Španělé. Todorov tento střet a následné vítězství španělské strany interpretuje jako důsledek používání odlišného jazyka a způsobů komunikace (Todorov [1982] 1996: 78), v nichž nad rituálním cyklickým časem neustálého opakování vítězí čas lineární, schopný pojmout individuální, jedinečné, neočekávatelné, předvídat, reagovat, improvizovat (Todorov [1982] 1996: 85).

Todorov i Kristeva stejně jako Bachtin předpokládají, že nositelem časové kultury je především jazyk. Jazyk, promluva i písmo jsou časově organizovány, a je v nich tedy vždy již nějakým způsobem přítomno i specifické pojetí času. Naproti tomu antropolog Michel Laguerre na základě své podrobné analýzy časové kultury přítomné v křesťanství, judaismu a islámu tvrdí, že jejím nositelem je především náboženství (Laguerre 2003, 2004a, 2004b, 2007, 2010). V podobném kontextu pak například Jolanna Mizielińska a Robert Kulpa přibližují odlišnou časovou kulturu „západního“ a „nezápadního“ světa, „kapitalistické“ a „postsocialistické“ Evropy (Mizielińska, Kulpa 2011; Kulpa 2011; Mizielińska 2011). Při studiu chronotopu však tito autoři nevyužívají „územní“ perspektivu, nositelem specifického času není přímo prostor, ale spíše skupina lidí sdílících společný jazyk, náboženství, historii, zkušenost atp. Toto kulturní pojetí chronotopu je tak blíže našemu záměru využití zkušenostní perspektivy, nicméně stále je zde zřejmá vazba na určité území.

Předpokladem této knihy však je, že specifická časoprostorová kultura je přítomna přímo v každodenních praktikách a zkušenostech. Jako taková nemusí být nutně svázána s určitým územím, ale vystačí si s každodenním opakováním specifických jazykových, náboženských, národnostních a dalších praktik. Nositelem chronotopu tak může být sama žitá časoprostorová zkušenost, neboť chronotop je vždy již přítomný i v našich každodenních praktikách. K oproštění chronotopu od určitého území a zároveň k jeho využití na úrovni zkušenosti nám výrazně pomohlo dílo sociálního antropologa Carlese Feixe (Nilan, Feixa 2006; Feixa Feixa, Román 2014; Feixa, Strecker 2015) a především pak jím editovaná kniha *Youth, Space and Time: Agoras and Chronotopes in the Global City* (Feixa, Leccardi, Nilan 2016), která se stala hlavní inspirací pro rámeček celé této knihy. Předmětem její analýzy je časoprostorová zkušenost lidí v určité životní fázi, konkrétně mladých lidí žijících na různých místech po celém světě, které nespojuje území, ale specifická zkušenost určité životní etapy.

Pro stručný popis chronotopu lidí v mladém věku jsou podle této knihy klíčové dva rozměry. Prvním z nich je zkušenost jakési nehotovosti,